

Д-р. Б. КРУПНИЦЬКИЙ.

Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р.

(На підставі нових даних).

Старі дослідники української історії: Костомаров, Антонович та Еварницький, пишучи про діяльність гетьмана Пилипа Орлика на Правобережній Україні в 1711 р., звертали свою увагу скорше на фактичний перебіг подій, ніж на в'яснення причин та обставин, що серед них працював Орлик на Україні. Основне питання, чому широко закроена акція Орликова в 1711 р. не принесла сподіваних результатів, лишалося через те нев'ясненим. У цьому не можна обвинувачувати самих істориків, бо джерела, що на них вони спиралися, були, здебільшого, московського офіційного походження: реляції московських військових командантів на Україні та їх переписка з приводу воєнних подій. Натомість матеріалів, що походили б від другої сторони — шведів, запорожців, татар, поляків — майже не було. Не один історик вказував на потребу в таких джерелах: так Еварницький думав, що без них не можна об'єктивно представити бою під Білою Церквою *); Борщак пошукував за ними в Парижі, але не міг нічого знайти **).

Працюючи в Пруському Державному Таємному Архіві, знайшов я кілька документів, що дають нам дещо нового для освітлення акції Пилипа Орлика на Україні в 1711 р. Головна вага цих документів полягає якраз у тому, що вони доповнюють московські реляції описом подій у шведсько-татарському освітленню. Особливо цінною є одна кореспонденція, що писала її невідома особа з Бендер, місця перебування шведського короля й нашої української еміграції. Вона коротко малює самий похід Орлика й татар на Україну, а, головню, подає, чому акція спільних татарсько-польсько-козацьких сил не мала успіху. Отже, ці нові матеріали, разом із іншими, вже друкowanими — як дневник фельдмаршала Шереметева, що його до цього часу дослідники не прийняли під увагу, — дають нам можливість на-

*) Д. И. Эварницкий; „Исторія запорожскихъ казаковъ“, С.-Петербургъ 1897, т. III, стор. 499.

**) Ілля Борщак: „Гетьман Пилип Орлик і Франція“ в Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів 1924, т. 134—135, стор. 83.

ново освітлити деякі неясні питання з часів перебування гетьмана Пилипа Орлика на Правобережній Україні в 1711 р.

Шведсько-українська поразка в 1709 р. мала далекосяглі наслідки. Москва ставала в ряди першорядних європейських держав: вона виростала на силі не тільки на півночі — супроти шведів, але також і на півдні — супроти турків. Зайнявши Правобережну Україну та безконтрольно розпоряджаючи в Польщі, Петро I-й ставив під загрозу васальні володіння Туреччини в Східній Європі: Крим, Молдавія та Валахія робилися безпосередніми сусідами московського царя. Політична рівновага на Сході Європи рішуче перехилилася набік Москви. Прибуття Карла XII й Мазепи до Бендер з невеликою купкою людей і без армії демонструвало туркам *ad oculos* змінену ситуацію. Поки йшла боротьба між Карлом XII та Петром I на Україні, Туреччина не бажала втрутати в події, очевидно, не рахуючись з можливістю скорої розв'язки кампанії. Тепер виринуло перед нею питання, що робити, щоби спинити небезпечну для неї московську експанзію. Обставини вимагали від Туреччини активнішої, рішучішої політики. Таким чином для Карла XII й Пилипа Орлика, нововибраного на еміграції по смерті Мазепи гетьмана України, самими подіями була підготована доріжка до розуму й серця турецького султана. Вони це, звичайно, й використали, спираючись на зручну дипломатію французького резидента в Царгороді Дезаєра та польського представника інтересів Станіслава Лещинського, Понятовського. Не зважаючи на традиційну корупцію високих достоянників Порти, на підкупи збоку Москви та інтриги інших держав, все ж таки вдалося штовхнути Туреччину на той крок, що, безперечно, відповидав її державним інтересам, хоч і приходив трохи запізно, бо повинен був бути зроблений ще під час рішучого змагання поміж Карлом XII і Петром I.

Наприкінці 1710 р. Туреччина оповістила московському цареві війну. Лишень тепер союз між Швецією й Туреччиною став доконаним фактом. Шанси Карла XII знову пішли догори, а разом покращали й вигляди для суто-української політики Пилипа Орлика. Стало можливим переведення в життя тих плянів, що, безперечно, плекалися й Карлом XII, і Пилипом Орликом на протязі цілого 1710 р. Бо Карло XII, навіть у критичні часи після Полтави, сидючи в Бендерах, не думав залишати так довго веденої боротьби на Сході Європи. Польща й Україна грали й тепер поважну роль у його політичних комбінаціях. Ще тоді, коли позиція Туреччини не була ясною, задумана була широка операція, що мала на меті закріплення України за Орликом та Польщі за Станіславом Лещинським. Правобережна Україна, а почасти й Лівобережжя та Слобожанщина, мали стати тереном акції, що, в разі успіху, повинна була б бути поширена й на Польщу. Проектувався не якийсь наїзд чи випава для ослаблення ворога та руйнації потрібних йому воєнних засобів, але опанування хоч частини тих територій, що на них претендувалося. Звичайно, що турки, оскільки вони зважилися воювати, нічого не могли

мати проти такої операції, що давала їм готовий пляцдарм на чужій території для дальшої боротьби з москалями. З цього погляду політика Туреччини, татар, шведського короля, Станислава Лещинського й Орлика йшла по одній лінії.

У цих рямках і діяльність Пилипа Орлика набирає немало значіння. Він показав себе неабияким дипломатом. Школа, що він її ще за молодих часів пройшов на службі в гетьмана Мазепи, наприкінці на посаді генерального писаря, — була аж надто непогана.

Ще на початку 1710 р. вдалося йому за допомогою шведського короля досягнути немалі успіхи, що закріплювали його становище щодо запорожців, єдиної в ті часи реальної сили, на яку він міг опертися. В квітні 1710 р. його було обрано на гетьмана, і з цього приводу появилася знаменита Орликова „конституція“, що мала в собі спеціальні статті на користь запорожців. Більше того, демократична тенденція, що так недвозначно в ній відбивається, йшла по лінії бажань не тільки запорожців, але й звичайної козацької маси. Отже, новий гетьман ставив справу широко й хотів опертися на співчуття цілого козацтва українського. Недурно ж знаходимо в цій конституції ідею обмеження гетьманської влади та встановлення козацького парламенту або народньої ради, що мала складатися з представників усього козацтва та збиратися тричі на рік*). Також і національно-державний момент був підкреслений у ній дуже сильно: постулатом конституції являлася повна незалежність України від Польщі й Москви, при чім кордони з Польщею визначалися по лінії Случі, як колись за Богдана Хмельницького**).

Також і назовні оперував Орлик не менш зручно. Очевидно, не без його впливу прийняв на себе Карло XII обов'язки протектора й оборонця українського народу. Енергії і зручності Орлика треба здебільшого завдячити й те, що створений був союз із татарами, до якого ввійшли шведи, Пилип Орлик, як гетьман України, та запорожці***). Поляки з партії Станислава Лещинського були також притягнуті до спілки. Дуже значною гетьмановою заслугою було й те, що йому вдалося зобов'язати татар при вступі на українську територію не брати ясирю — полонених, не грабувати церков і, взагалі, не робити насильства****).

З дипломатичного й політичного боку, здавалося, Орлик підготував усе, що було потрібним для воєнної акції на Україні. Сприяла неначе його завданню й ситуація в Москві. Московщина переживала в 1710—11 р. р. дуже тяжкі часи: довга війна зі шведами, хоч і скінчилася наразі царевою перемогою, та, все ж таки, давалася йому добре в знаки. Лихий матеріальний стан населення, недостача фінансів, незадоволення старшин-чужинців, яких так багато було в ар-

*) Костомаровъ: „Мазепа и Мазепинцы“, С.-Петербургъ 1885, стор. 525 й д. Переписка Орлика й інших діячів походу в Чтен. Импер. Москов. Истор. Общ. 1847, № 1, стор. 1 й д.

**) Переписка, *ibid.*, стор. 5.

***) Костомаровъ, *ibid.*, стор. 628; Переписка, *ibid.*, стор. 17—19.

****) Костомаровъ, *ibid.*, стор. 629; Переписка, *ibid.*, стор. 47—49.

мії Петровій; дорожнеча, особливо на м'ясо й інші продукти скотарства в наслідок епідемії серед рогатої худоби*)—все це дуже утруднювало положення царя на випадок війни. На Україні було ще гірше: на Лівобережжі шведська війна остаточно знищила матеріальний добробут населення; Правобережжя обсадили московські війська, що поводитися з населенням, як хотіли. Так 10 грудня н. ст. 1710 р. пише пруський резидент у Польщі Лельгефель (Lölhöfchel) до свого короля, що москалі роблять страшні безчинства на Поділлі: беруть хліб і сіно, не залишаючи селянинові ні крихти на прожиток; голодна смерть загрожує через те і людям, і худобі**). Цілком зрозуміло, що така господарка дуже допікала і поспільству, і козацтву. І воно знову стало покладати свої надії на запорожців та Орлика. Коли почали розходитися по Правобережжі Орликові універсали із закликом до боротьби проти москалів, то вони знайшли вже для себе цілком підготовлений ґрунт***). Навіть і Слобідська Україна не була вільна від елементів, ворожих москалям****). Певно, що й на Лівобережжі не все було гаразд. Недурно ж то московська влада так пильно стежила за козаками й особливо за старшиною, що, звичайно, сприяли поширенню Орликової агітації*****).

Таким чином, і дипломатично-політична підготовка Орликова, і настрої, особливо Правобережної України, здавалося, давали надії на успіх задуманої кампанії. Але при ближчій аналізі знаходимо й тіневі сторони, що наперед ставили цілу акцію під знак запитання. Поперше, були це самі шведи. На жаль, шведський протекторат над Україною мав у даних обставинах скорше ідеальне, ніж реальне значіння: сидючи в Бендерах, Карло XII не мав уже власної армії (вона майже вся пішла в полон під Переволочною) і не ризикував посилати з Орликом на Україну ті рештки, що ще збереглися при ньому після втечі з України. Єдине, чим він міг допомогти, це своїми старшинами-дорадниками та інструкторами, що, дійсно, як ми побачимо далі, знаходилися в армії українського гетьмана. Цього було замало, бо гетьман потребував хоч невеличкої числом регулярної армії, що могла б і повинна була б зрівноважити різнобіжні інтереси й тенденції — козацькі, польські й татарські; що була необхідною й для закріплення території та організації влади й війська.

*) Див. реляцію пруського резидента в Москві Кайзерлінга до пруського короля з 28 Juni (9 Juli) 1711 р. № 21 (Preuss. Geheim. Staats-Archiv Rep. XI. Russland 21a).

**) Preuss. Geh. St.-Ar. Rep. 9. Polen 27 ii—5:

„Sonsten man auch nicht woll beschreiben kann, was ungemeine exorbitanzien die Moscovitische Troupen in Podolien verübeten, und wie dieselbe weit und breit alles heu und getreyde emportireten, umb ihnen daraus Magazine zu machen, ohne dem Landmann die mindste subsistenz überzulassen, so, dass all-dorten aus hungers Noth ein generales sterben an Menschen und Vieh befürchtet, und der ohne deme sehr schlechte Zustand der Gvarnation in Kamieniec hiedurch noch viel gefährlicher gemachet würde“.

***) Костомаровъ, *ibid.*, стор. 631; А. З. Мышлаевскій: „Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ“, С.-Петербургъ 1898, стор. 81.

****) „Сборникъ в.-истор. мат.“, *ibid.*, стор. 13.

*****) Костомаровъ, *ibid.*, стор. 630, 631.

Небезпека полягала також і в тому, що приходилося, маючи незначні, порівнюючи, власні сили, спиратися головним чином на татар. Турки, як можна думати, надавали операції на Україні другорядне значіння і свого війська не дали, готуючися до головного зудару з москалями. Татари, як відомо, ніколи не визначалися стійністю; добрі кіннотчики, були вони здатні для наїзду, маневрової війни, тільки не для поступового, систематичного опанування території. Далі ми побачимо, яку фатальну роллю відіграли татари під час самої кампанії. Очевидно, Орлик розумів небезпеку, що грозила цілій справі збоку татарської хиткості та нахилу до грабунків. Недурно забезпечував він себе татарською обіцянкою поводитися на Україні, як у краю союзному. На жаль, такі обіцянки від татар були завжди дуже проблематичного характеру.

Не міг мати гетьман повного довіря як до поляків, так і до безпосередньо йому підлеглих запорожців. Положення запорожців було дійсно невідрадне. Впродовж 1710 р. летять із козацького табору біля Бендер жалібні прохання до шведського короля про допомогу*). Карло XII не міг багато чим допомогти: він сам сидів по вуха в боргах, брав гроші, де тільки міг і за дуже високі проценти. Того, що давали турки на утримання шведів, поляків та запорожців (за деякими відомостями 150 французьких „écus“ щоденно**), далеко не вистарчало. Лишень наприкінці 1710 р., коли турки оповістили москалям війну, призначали вони більшу субсидію шведському королеві; проте й ця допомога не була так велика, щоб радикально змінити на ліпше тяжкий матеріальний стан союзників Карла XII. Що це так, побачимо ми трохи далі.

Маємо цілий ряд даних з того часу, що освітлюють скрутне положення шведів, поляків і запорожців. Дуже цінні з цього погляду донесення пруського резидента в Польщі Лельгефеля, що уважно слідував за настроями Карлових прихильників, особливо поляків, та регулярно доносив про них своєму королеві.

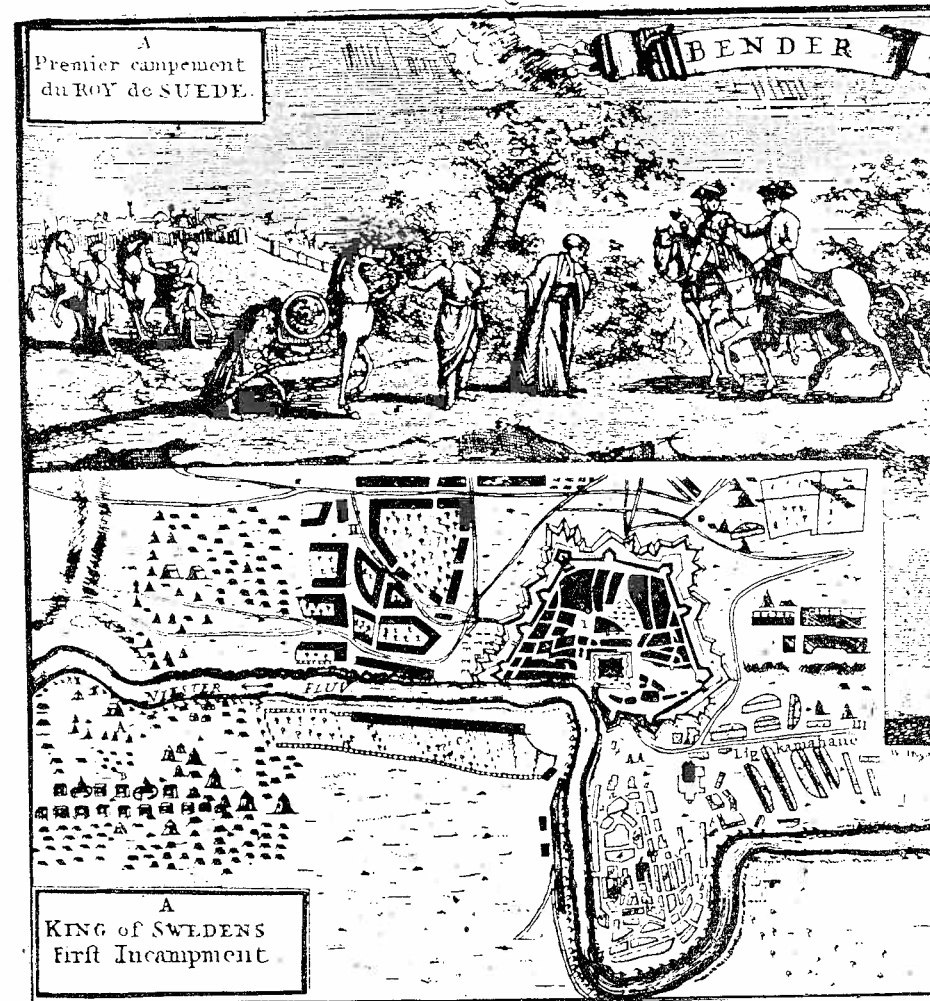
У серпні 1710 р., як про це довідуємося з додатку до реляції резидента, що подавав обсервації польських шпівнів з-під Бендер, ситуація була така: шведів у Карла XII 500 людей, вони живуть у великих злиднях; кількість козаків—2,000, поляків—2,000. Польська мізерія гірша за шведську й козацьку: вони примушені продавати останню свою амуніцію (le reste de leurs équipages), щоби мати щось на прожиток (pour leur subsistance***).

Реляція Лельгефеля з 17 вересня н. ст. 1710 р. нотує: польські війська, що знаходяться біля Яс під командою кийвського воеводи Потоцького, гіслали своїх делегатів до шведського короля з проханням про грошову допомогу, загрожуючи, що, коли нічого не дістануть, перейдуть до Польщі та приєднаються до коронної ар-

*) Переписка, *ibid.*, стор. 21, 24—25.

**) „La Relation des Espions, qui sont partis de Bender de 16 d'Août 1710“— як додаток до реляції пруського резидента в Польщі Лельгефеля з 10 вересня н. ст. 1710 р. (Preuss Geh. St.-Ar. Rep. 9. Polen 27 ii-5).

***) „La Relation des Espions“, *ibid.*

Бендери за часів перебування там Гетьмана Івана Мазепи. Перший табір королів шведів. Угорі — турки вітають короля Карла XII, унизу — план м. Бендер, ньому один із таборів — українського війська. Джерело: „Voyages du Sr. A. d. Mattraeye en Europe, Asie et Afrique etc. à la Haye 1727“.

мії*). Вже реляція з 24 вересня н. ст. констатує погіршення ситуації: польські жовніри „wegen schlechter Verpflegung“ (через зле відживлення) дезертують цілими купами до Кам'янця та до коронного полковника Загоровського**).

З реляції з 22 жовтня н. ст. читаємо: „Хвороби й лихе відживлення (schlechte Verpflegung) привели до того, що 1 жовтня н. ст. 9 компаній (Compagnien) польського війська перейшли Дністер на зєднання з коронною армією“***).

З другого боку похідний журнал Шереметєва дає нам дуже цікаві подробиці щодо матеріального стану запорожців. Узятий москалями в полон поляк Іван Небельський показав таке:

„Воевода кїевскій и Орликъ, и кошевой въ Немировъ прошли нынѣ недѣля, а войска при воеводѣ поляковъ и липковъ 3,000, и большая половина безъ ружья, токмо при немъ 4 пушки; да при Орликѣ и кошевомъ запорожцевъ 4,000, у которыхъ ружья нѣтъ же, понеже, будучи въ Бендерѣ и идучи изъ Бендеръ, отъ голоду продавали“... ****)

Перед нами повстає, отже, типова картина еміграційних злиднів: голод, хвороби, дезерція, продаж амуніції й т. д.

У результаті маємо цілий ряд моментів, що могли чи то позитивно, чи то негативно вплинути на вислід кампанії: з одного боку добра дипломатична підготовка справи та співчуття населення, з другого — татарська непевність та матеріальний стан і навіть дезорганізація у власних рядах. Все залежало від того, чи вдасться добре перевести операцію з організаційного й воєнного штабдункту, як також від того, — як поводитимуться татари на Україні.

Повернемося до самого походу Орлика, татар і поляків на Україну. Його було поведено зразу у двох основних *****) напрямках: татарський хан Девлет-Герай пішов у січні 1711 р. з головними силами (приблизно 50 тисяч кримської орди) *****) на Слобожанщину,

*) Реляція Лельгефеля з 17 вересня н. ст. 1710 р. з Данцігу. (Preuss. Geh. St.-Ar. Rep. 9. Polen 27 ii-5).

**) Реляція Лельгефеля з 24 вересня н. ст. 1710 р. (Strys unter Dantzic“), *ibid.*

***) Реляція Лельгефеля з 22 жовтня н. ст. 1710 р. (Данціг). *ibid.*

****) Фельдмаршалъ графъ Б. П. Шереметевъ: „Военно-походный журналъ 1711 и 1712 г. г.“, С.-Петербургъ 1898, стор. 11. (Донесення князя М. Іоліцина з Золочева 24 лютого ст. ст. 1711 р.).

*****) Крім того виступила ще й кубанська орда, що зробила диверсію в околицях Азова й Таганрогу. Цей наскок мав другорядне значіння, так, що ми на ньому зупинятися не будемо,

*****) Fabrice (Anecdotes du Séjour du Roi de Suède à Bender, Hambourg 1761) в 11 листі до герцога Гольштайнського з 12 лютого н. ст. 1711 р. подає, що кримський хан виступив 23 січня н. ст. з Перекопу на чолі 50—60 т. армії; в одній кореспонденції з Царгороду з 24 лютого н. ст. зазначається, що він виступив 4 лютого н. ст. з ордою в 75 т. чол. (Preuss. Geh. St.-Ar. — додаток до реляції пруського посла у Відні з 21 березня 1711 р. н. ст.); Neugebauer, шведський резидент у Царгороді, в листі до шведськ. державного секретаря Stiernhöck'a з 12 (22) лютого 1711 р. зазначає, що кримські татари виступили походом на Москву в числі 200,000 (Preuss. Geh. St.-Ar. Rep. XI. Russland 22a копія).

маючи при собі кілька сот запорожців*); трохи пізніше Орлик з своєю союзною армією вступив на територію Правобережної України

Щодо кримського хана, то він, опинившись на Слобожанщині, не знаходив собі спротиву. Невеличкі залоги, що стояли в деяких укріплених містах і містечках Харківського полку, не могли утриматися. Генерал Шидловський, що йому було доручено оборону Слобідської України від татар, не прибув ще навіть до Харкова**). Населення й козацтво було частинно застрашено, частинно не виявляло якоїсь ворожнечі до татар, особливо, бачачи в татарських рядах невелику купку запорожців***). Так містечко Водолаги Харківського полку не поставило спротиву, навпаки, винесло татарам хліб і сіль; інші, як Мерефа й Таранівка—пробували оборонятися й були взяті штурмом****). Не дійшовши до Харкова, хан несподівано повернув назад до р. Самари, де обложив два укріплені міста на Самарі: Новосергіївське (Вольное) і Новобогородське. Новосергіївські козаки зі старшинами добровільно піддалися татарам, передаючи в їхні руки московську залого міста: одного капітана й 80 жовнів****). Гарнізон Новобогородського вперто оборонявся, так, що хан мусів зняти його облогу*****).

Укріпившись почасти на Самарі, хан одначе недовго тут перебував: 13 (24) березня, як подає кореспонденція з Бендер, він знову був у Криму*****).

Ідучи назад до своїх володінь, лишив він біля 1,000 чол. козацько-татарської сторожі на Самарі та обсадив Новосергіївську кріпость невеличкою залогою, обіцяючи на весну знову навідатися на Україну. Тим часом Скоропадський, після ханового відступу, не гаючи, зайняв цей важливий форпост на південному сході України, при чому козаків, що добровільно перейшли до кримського хана, було скарано*****).

Такий поспішний відступ кримського хана був, звичайно, не випадковим. Треба звернути увагу на те, що татари опустили Самару,

Останні дві відомості, очевидно, перебільшені. Вірогідна є за те відомість голштинського репрезентанта при швед. королеві Fabric'a, що знаходився весь час у Бендерах і міг мати більш-менш певні інформації і з татарського боку.

*) Д. И. Эварницкий: „Исторія запорожских казаков“, С.-Петербург 1897, т. III, стор. 494.

**) „Сборник военно-истор. матер.“, *ibid.*, стор. 54.

***) „Сбор. в.-ист. матер.“, *ibid.*, стор. 13 і 49.

****) Кореспонденція з Бендер (анонімна) з 6 (16) травня 1711 р. Копія II, що з неї я тут користаю, знаходиться в Preuss. Geh. St.-Ar. Rep. XI. Russland 22a—як додаток до реляції пруського резидента у Відні з 27 червня н. ст. 1711 р.

*****) Эварницкий, *ibid.*, т. III, стор. 496.

*****) Анонімна кореспонденція з Бендер з 6 (16) травня 1711 р., *ibid.*; генерал Шидловський у своїм донесенні до адмірала Апраксина з 12 березня ст. ст. каже, що татарський хан пішов від Самари до Криму 5 березня ст. ст. (Сбор. военно-истор. матер., *ibid.*, стор. 54); у згоді з цим стоїть і реляція Кайзерлінга, де він звертає увагу на те, що цар вже 8 (19) березня отримав повідомлення про татарський відступ. (Preuss. Geh. St.-Ar. Rep. XI. Russl. 21a) — реляція Кайзерлінга з 30 (19) березня 1711 р. № 8).

*****) Эварницкий, *ibid.*, т. III, стор. 496.

не докінчивши навіть облоги Новобогородського*). Причини, очевидно, полягали в певних об'єктивних умовах. І вони, дійсно, були: надходила весна, і треба було сподіватися, що в недалекому часі, як це дуже влучно підносив у своїй реляції пруський резидент у Москві Кайзерлінг**), почнуть розливатися річки й утруднять маневрування татарської кінноти. А, між тим, лежав глибокий сніг (цінна вказівка бендерської кореспонденції з кримських джерел***), бракувало фуражу****); коні були виснажені, стомлені; їх вже й так багато загинуло під час походу****). Ситуація складалася так, що ханові, хоч і не мав він перед собою якихось поважних московсько-козацьких сил— вони були далеко,— не лишалося нічого іншого, як повертати назад.

Коли приглянемося до цієї операції татарського хана ближче, то побачимо, що вона прийняла характер тих звичайних наїздів на Україну, що їх робили татари й без того щороку. Ні союз зі шведами, Орликом і запорожцями, ні взятє на себе зобов'язання не робити шкоди українському населенню й козацтву, ні в чому не змінили татарського поводження. Кримський хан, очевидно, і не міг, і не думав надовше затримуватися на українській території. Тому й робив те, що йому здавалося єдиним у такій ситуації доцільним: швидко рухаючись, як можна більше знищити підвладну московському цареві територію й ослабити таким чином московсько-козацькі сили на сусідній йому українській землі*****). Що це так, показує нам його дуже проста тактика по відношенню до населення Слобожанщини: там, де люди йому добровільно піддавалися, направляв їх на річку Самару, як це сталося з нещасним населенням Водолаг, що по дорозі під час переселення впало до рук полтавського судді Петра Кованька, який завернув усіх назад, пригнав до Полтави і тут з наказу згори розстріляв кожного десятого за оружний спротив при зустрічі з його військовим відділом; решту погнали через Москву на заслання****). Таке зрушення з місця прихильного, здавалося б,

*) Эварницкий, *ibid.*, т. III, стор. 495.

**) Рел. Кайзерлінга з 8 (19) березня 1711 р. № 8 (Preuss. Geheim. St.-Ar. Rep. XI. Russland 21a): „Vielleicht dörfte aber dis wohl die sicherste ursach der beschleunigten Tartarischen Retraite seyn, weil sie an jenen Orthen, alwo das Clima weit wärmer gelegen, das baldige auffgehen, und die grossen Ergiessungen der Ströhmte besorgen müssen“.

****) Анонімна кореспонденція з Бендер з 6 (16) травня 1711 р., *ibid.*: „Vor eingefallene gar zu tieffe Schnee, durch welchen zu marchiren die Pferde nicht wenig abgemattet wurden, verhinderte diesesmal den Han weiter in Moscau zu gehen, ausser das die gewöhnliche Zeit des Russenbleibens der Tartarn schon verschlossen war...“

*****) Эварницкий, *ibid.*, т. III, стор. 495.

*****) Анонімна кореспонденція з Бендер з 6 (16) травня 1711 р.: „...Derohalben der Han vergnügt mit diesem dem Feinde zugefügten grossen Schaden, Befehl gab, dass die Tartarn mit ihrer beute an Slaven (ihre Anzahl sich bis 12,000 Personen erstreckt) und Vieh, wie auch denen in ermeldten Städten genommenen Canons sich auf den Rückweg nach Crim begeben solten, welches auch ohne Hinderniss bewerkstelligt worden...“

*****) Судієнко: „Матеріали ізь отечественной исторіи“, Київ 1855, т. II, стор. 186. Цитую, на жаль, по Костомарову „Мазепа и Мазепинцы“, С.-Петербург 1855, стор. 636.

татарам і запорожцям населення робилось, як здогадує Костомаров, на те, щоб розселити його у вільних степах—володіннях кримського хана *). Зате не мав хан жалю до тих, що або не показали наявно прихильності до татар, або навіть зважилися на спротив: 12 тисяч пішло по бендерських відомостях у татарську неволю. Анонімна кореспонденція з Бендер, що подає останні новини з Криму, так малює татарське поводження:

„Denen Einwohnern der orton, so sich gutwillig submit-tiret, ward eine Stadt in der Ukraine angewiesen, da sie sich solten niedersetzen *), und ward ihnen erlaubt, so viel mit sich zu nehmen, als sie fortschaffen könten. Das übrige ward denen Tartarn zu Beute gegeben, so wohl als die örther, welche mit Sturm erobert wurden. Viel andere Städte und Dörffer wurden aufgebrennet nebst 150 grossen Fahrzeugen oder Viti-nen, so unter der vestung Samara lagen, und womit Czaar vor-gehabt, den Dnieper Strohm herunter seine Infanterie und Stü-cke zu führen, umb Crim so viel bequemlicher mit der Zeit anzugreifen“ **).

Так закінчилася операція татарського хана на Слобідській Україні. Вона мала шкідливі наслідки для Орлика: після руїни, що її полишили по собі татари на Слобожанщині, не було чого надіятися на співчуття й підтримку населення на Лівобережжі та на Слобідській Україні. Тут шанси Орликові падали до зерна.

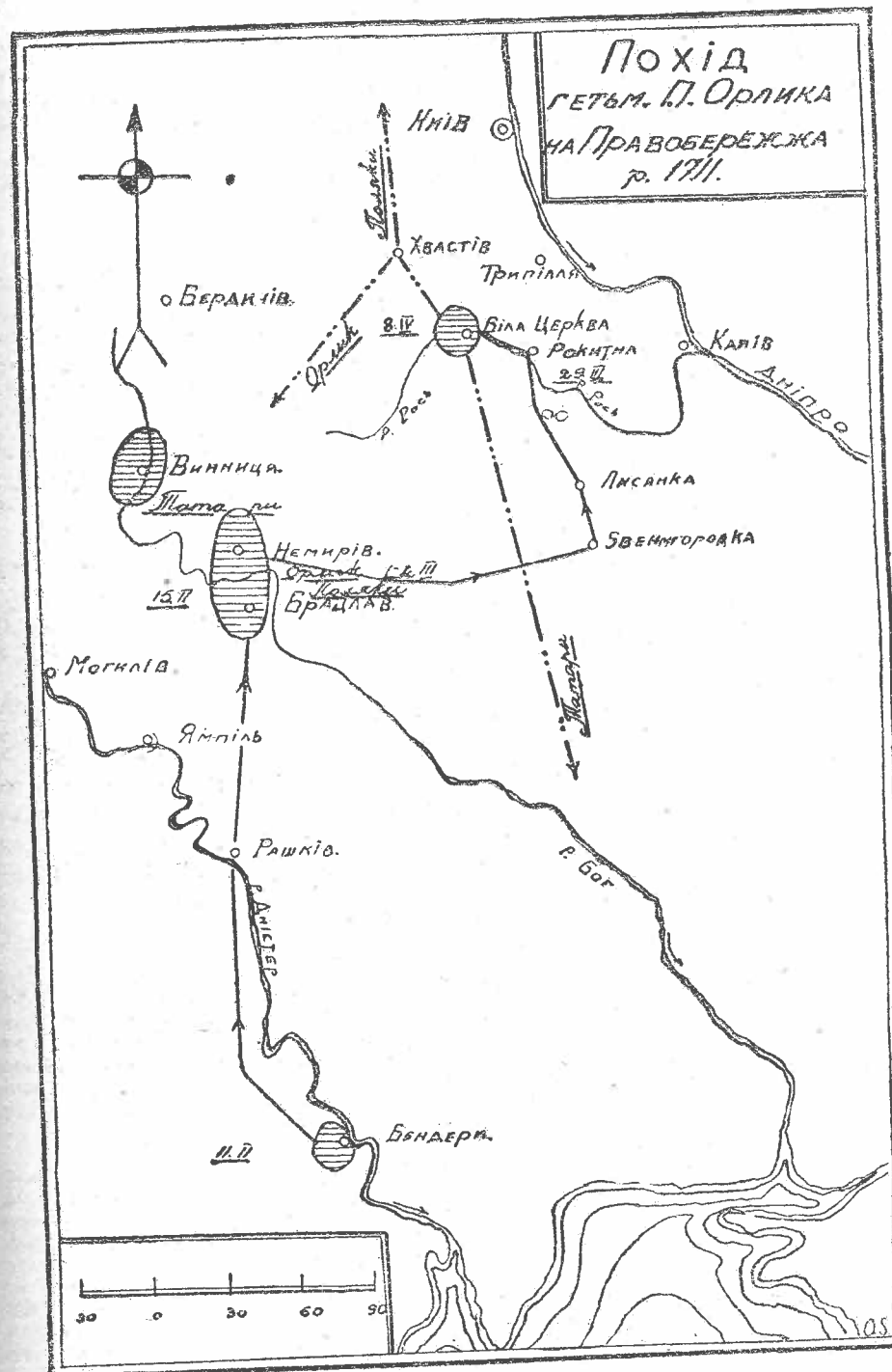
Щодо головної акції Орликової на Правобережній Україні, то вона почалася згідно з Fabrice'ом 11 лютого н. ст. 1711 р. ***), коли виступила з Бендер союзна армія в складі буджацької та білгородської орди в числі 20—30 тисяч люду, на чолі якої стояв син кримського хана — султан Галга, поляків під командою київського воеводи Потоцького та старости Галецького й запорожців під Косцем Гордієнком, що нараховували в своїх рядах—і поляки, і запорожці разом—6—7 тисяч люду ****).

*) Порівняй Костомаровъ, *ibid.*, стор. 635.

***) „А тим мешканцям, що добровільно до нього зголошувалися, було призначувано місце на Україні, де б вони мали оселитися, і дозволено їм було забрати з собою стільки, скільки можуть унести. А решту віддавано в ясир тим татарам, що забирали їх штурмом. Багато інших міст і сіл було попалено, а разом із ними 150 великих байдаків, що стояли під кріпостою Самарою і якими мав замір цар перепровадити вниз р. Дніпром свою піхоту, щоби тим вигідні-ше йому було кожного часу напасти на Крим“. Анонімна кореспонденція з Бендер з 6 (16) травня 1711 р., *ibid.*

****) Fabrice, *ibid.*, стор. 48.

*****) Fabrice, що випроважав армію в похід разом із Карлом XII, подає перебільшені числа: 4,000 поляків, 12,000 козаків, 40,000 татар (Fabrice, *ibid.* стор. 48). Сам Орлик нараховував козацькі сили, коли до нього приєдналися майже всі полки Правобережної України, на 16,000 чол. (Костомаров, *ibid.*, стор. 634). Щодо татар, то в Mottraye, *Voyage 1728*, стор. 4, більш правдиво: син кримського хана пішов у похід „avec plus de vingt mille Tartares d'Akerman et de Budgiak“ (з більше, як 20,000 білгородських та буджацьких татар). Neugebauer у листі до секретаря Stiernhöck'a з 12 (22) лютого 1711 р. (Preuss. Geh. St.-Ar. Rep. XII. Russland 22a) теж перебільшує: „Des Tartar Chans Printz aber

Шведи знаходилися теж при армії; їх було небагато: Fabrice називає полковників Zülich'a, Schulz'a (були й інші) та нараховує окрім того 30 шведських старшин, що мали бути, очевидно, інструкторами війська та дорадниками головної команди *). Головна команда лежала в руках Пилипа Орлика **). Шведський король сам впроваджував армію й знаходився при ній 1½ дні, після чого верхи вернув до Бендер ***).

Біля Рашкова ****) армія перейшла на територію Правобережної України і швидко почала посуватися наперед. Ще в першій половині лютого розмістилася вона в широкому районі між Немировим, Брацлавом і Вінницею: у Вінниці осів султан Галга; біля Немирова зосередилися козаки й поляки *****). Спротиву збоку московсько-козацьких сил не було: генерал Волконський і підлеглий йому генерал Відман, що стояли на кордонах Молдавії, відступали без бою, охороняючи спочатку Камянець та йдучи пізніше, певно, через Бердичів на Київ *****).

Другу половину лютого союзна армія провела, не рухаючися з місця: чути було від полонених, що досталися в московські руки, про наказ султана Галги 10 день стояти на місці, щоби спочили коні *****). Очевидно, темп походу був занадто швидкий.

У цей перший період Орликового перебування на Україні ситуація складалася — так принаймні здавалося — якнайліпше. Поспільство стало на його бік; майже всі полки, за винятком декількох сотень білоцерківського, перейшли в ряди його армії *****). Недурно нарікав київський губернатор, князь М. М. Голіцин, на правобережців, „понеже бо сей бокъ, кромѣ Бѣлоцерковскаго полку, весь былъ въ измѣнѣ“ *****). Щораз читаємо в донесеннях московських командантів про непевність людности й козацтва:

„...Весьма черкасы намъ небезопасны — пише до царя брат київського губернатора, що командував спільними московсько-козацькими силами на Правобережжі — по нинішньому времени, дабы неприятелю не поддались, и так нинѣ въ Немировѣ и въ Бреславлѣ отъ нихъ показалось, что безъ всякой противности оныя замки воеводѣ кievскому отдали, такжеже и по другимъ деревнямъ, которыя по околичности

mit 50,000 Budsaken und Oszakower Tartaren nebst Pohlen und Cosaken bis 10,000 nach Pohlen gängen“. (А син татарського хана з 50,000 буджацьких і очаківських татар та з до 10,000 поляків і козаків на Польщу вирушив). Дійсну цифру козаків і поляків скорше знайдемо у „Воен.-поход. журналі“ Шереметєва, *ibid*, стор. 11.

*) Fabrice, *ibid.*, стор. 48.

***) Архивъ Юго-Западн. Рос., Кієвъ 1868, III—2, стор. 187.

****) Fabrice, *ibid.*, стор. 48.

*****) Воен.-пох. журнал Шереметєва, *ibid.*, стор. 12.

*****) Сборникъ воен.-ист. мат., *ibid.*, стор. 45.

*****) Воен.-поход. журнал Шереметєва, *ibid.*, стор. 12.

*****) Костомаровъ, *ibid.*, стор. 631.

*****) Сборникъ воен.-ист. мат., *ibid.*, стор. 81.

Бреславля и Немирова, съ доброжелательствомъ неприятелямъ провіантъ дають и отъ нихъ не бѣгутъ“ *).

Тут грало ролю не тільки незадоволення населення з управління своїх полковників, як це підносить почасти Антонович **); не тільки московські здирства, що так дошкуляли людям, але й зручна тактика Орликова в цей період перебування на Україні. Фактом було, що ця „пестрая толпа“ з запорожців, татар і поляків, як її називає Антонович **), трималася пристойно й не дозволяла собі знущатися над населенням та його грабувати. В цьому була, безперечно, заслуга самого гетьмана. Він стояв на сторожі права й порядку, розуміючи, що від цього залежить, у першу чергу, успіх задуманої операції. Що це йому давалося нелегко, свідчить відомий його пізніший лист до шведського короля, де він подавав причини невдачі походу й указував на свої власні зусилля в цьому відношенні ***).

Це признають і самі москалі. Князь Гр. Долгорукий пише до Якова Брюса:

„А султанъ, ханскій сынъ, и воевода кievскій около Немирова обрѣтаются. Которые, кромѣ провіанту и фуражу, полону не берутъ и никакого разоренія, какъ въ нашихъ краяхъ въ Украинѣ, такъ и въ здѣшнихъ мѣстахъ, не чинятъ, токмо поступають факціями; знатно, что хотятъ прельстить поляковъ и казаковъ къ своей сторонѣ...“ ****)

Те ж саме підтверджують і полонені, що впали москалям у руки:

„...— и отъ него—заявляє один із них — воеводы кievскаго, и отъ султана заказано казаковъ изъ польскихъ хлопвъ отнюдь не рубить и въ полонъ не брать, и не разорять, кромѣ провіанту и фуражу“ *****);

другий підтверджує:

„казаковъ и поляковъ не разорять заказ великой, только велѣно брать провіантъ и фуражъ“ *****).

І султан, і Потоцький, як видно, покищо трималися умов, складених із Пилипом Орликом. Очевидно, й тому, що з запровіантуванням армії не стояло ще зле: населення не відмовляло в постачанню фуражу й провіанту, хоч це з часом могло бути й дуже дошкуляним; та й сам султан, здається, привіз із собою деякі запаси *****). Не обходилося, звичайно, й тепер без певних непорозумінь і несправедливості. Ми вже чули, в якому стані знаходилися запорожці й поляки, коли прийшов час іти на Україну: продавали останню амуніцію, щоб мати з чого жити. Очевидно, стан війська — і запорозького, і польського — не був задовільний: показалася недостача зброї

*) Сборникъ военно.-истор. мат., *ibid.*, стор. 47.

***) Арх. Юг.-Зап. Рос., III—2, стор. 187.

****) Переписка, *ibid.*, стор. 38—42.

*****) Сборникъ военно.-истор. мат., *ibid.*, стор. 49.

*****) Военно.-пох. жур. Шереметєва, *ibid.*, стор. 11. *****) *ibid.*, стор. 12.

й, узагалі, необхідного зняття. Треба було вживати організаційних заходів, щоб цей брак направити. Що робив у цьому напрямку Орлик, ми не знаємо. Його справа не стояла так зле, бо до нього надходили городові козаки з правобережних полків, що приносили з собою зброю й поповняли ряди його війська. Зате Потоцький пускався на всякі хитрощі, щоб якось посилити свої польські відділи. Так полонений поляк Іван Небельський докладав москалям, що Потоцький ловить козаків, особливо тих із них, що мають при собі „пищали“, і примушує їх у себе служити*). Та Потоцький у своїй кореспонденції до Орлика й сам признавався в такій примусовій формації свого війська**).

Наприкінці лютого або в початках березня союзна армія посунулася наперед**). Вона взяла напрямок на єдиний ще поважний московський форпост на Правобережній Україні — Білу Церкву — не прямою дорогою, як цього можна було сподіватися, тільки спочатку просто на схід, аж до Звенигородки, а відтіля — на північний захід, на р. Рось**). Ціль була, очевидно, взяти цілу Правобережну Україну в свої руки аж по самий Дніпро: для того захоплення Білої Церкви являлося конечним. По дорозі мала союзна армія й першу сутичку з ворожою стороною: висланий проти Орлика генеральний осавул Бутович під Лисянкою потерпів поразку й дістався до полону***). Дорога стала таким чином вільною аж до самої Білої Церкви. На цей раз армія йшла повільно так, що опинилась неподалеку Білої Церкви десь біля 18 березня ст. ст.****). Ми не знаємо докладно причин такого повільного руху: можливо, в цей другий період кампанії далися відчуті труднощі із запряганням армії; також і глибокий сніг та лихі дороги могли стати на перешкоді. Як би там не було, коли армія наблизилася до району Синяви — Рокитної, то ситуація її безперечно змінилася на гірше, хоч і ворога ніде не було видно. Про це довідуємося з листа Потоцького до Орлика, писаного з Рокитної 29 (18) березня 1711 р. Там він нарікає на злидні:

„že u Soltana Imści u moia kwatery żadnego ani dla ludzi, ani dla koni niema pożywienia, u cale tu o głodzie, nawet u bez słomy stoiemy“*****).

Ясно, що запрягання армії в новому районі ставало справою дуже нелегкою. Приходилося дуже натискати на населення; реквізиції мусіли приймати щодалі то ширші розміри. Населення, як видно, не розпоряджало більшими запасами на прохарчування такої

*) Воєнно-пох. жур. Шереметєва, *ibid.*, стор. 11.

***) Переписка, *ibid.*, стор. 66.

****) Судієнко: Матер., II, стор. 29. Цитую по Костомарову, *ibid.*, стор. 631.

*****) Переписка, *ibid.*, стор. 67.

*****) „що й Султана, його Милости, і мій штаб не має жадної поживи ані для людей, ані для коней, і стоїмо тут цілком голодні й навіть без соломи“. Переписка, *ibid.*, стор. 68.

значної армії*). Як наслідок цих труднощів захиталася дисципліна: не тільки татари, але й поляки допускалися зловживань та насильства над мирним населенням. Повставала незгода між начальниками**). Потоцький мусів себе виправдувати перед Орликом, бо, очевидно, той настоював на дотриманню порядку й обережного відношення до населення; мусів запевнювати його, що він добре розуміє,

„že u wiele takich requizycyi nie możesz denegare dla ludu, który chcesz mieć pociągniony in sensum et obsequium sui“***).

У таких обставинах приходилося ще з тиждень простояти на місці, поки не було приступлено до облоги Білої Церкви. Чому так, — докладно не знати: набираємо вражіння, неначе частина війська й артилерія знаходилися на правому березі р. Росі і що їх треба було переправляти на лівий, щоб зручніше підступити до Білої Церкви. На перешкоді стояли зруйновані гребля й міст біля села Синяви, що їх приходилося направляти за допомогою місцевого населення****).

25 березня ст. ст. почалася нарешті облога Білої Церкви. Чи була вона ведена всіма силами союзної армії, чи нею зайнявся лише Орлик зі своїми козаками та частиною татар і поляків, як думає Антонович*****), — ми не знаємо. Як би там не було, і сам султан, і Потоцький мусіли знаходитися десь недалеко*****)).

Орлик, здається, уявляв собі зайняття Білої Церкви справою зовсім нетяжкою*****). Коли це так, то він, безперечно, помилявся. Треба знати, що Петро I давно звернув увагу на Білу Церкву, розуміючи її значіння, як головного московського форпосту на Правобережній Україні. Кріпость була добре забезпечена всім потрібним для витривання облоги; ще незадовго до приходу Орликової армії були доведені бойові припаси, порох, олива*****). Ні в артилерії, ні в іншому бойовому припасі недостачі не було*****). Залога Білої Церкви була, правда, невелика: вона складалася з 500 москалів, що стояли під командою полковника Анненкова, та частини білоцерківських козаків полковника Танського, вірних московському цареві*****). Крім того, стояло до послуг команданта кріпости й білоцерківське поспільство, його все можна було використати на

*) Можливо, що й москалі, відступаючи перед Орликовою армією, знищили запаси провіанту, що ними розпоряджало населення, хоч про це ми не маємо відомостей.

***) Переписка, *ibid.*, стор. 67 і 68.

****) „що в багатьох таких реквізиціях не можна відмовити людям, яких хочеш потягнути за собою розумом і хитрощами“. Переписка, *ibid.*, стор. 67.

*****) Переписка, *ibid.*, стор. 68.

*****) Арх. Юг.-Зап. Рос., III—2, стор. 188.

*****) Переписка, *ibid.*, стор. 68.

*****) Сборникъ военно-истор. мат., *ibid.*, стор. 229.

*****) Арх. Юг.-Западн. Рос., III—2, стор. 749.

*****) Сборникъ воен.-ист. мат., *ibid.*, стор. 229 й д.

допомогу залозі*). Орликові сили були, звичайно, значно більші: вже запорожці та правобережні козаки, що до нього пристали, начисляли щонайменше 10,000 люду**), поминаючи вже татар та поляків***).

Та однак кількість сама собі не грала при облозі кріпости значної ролі: татарсько-польська кіннота не могла багато прислужитися під Білою Церквою, і по суті все залежало від того, чи вдасться Орликові з тими технічними засобами, що були в нього в руках, здобути кріпость. Ми вже звертали увагу на те, як незадовільно були озброєні запорожці й поляки, як продавали вони свою амуніцію в Бендерах і навіть під час маршу з Бендер на Україну.

Ще гірше стояла справа з артилерією: на цілу армію припадало 4—5 гарматок****). З ними, безперечно, не можна було досягнути потрібного для здобуття кріпости ефекту.

Все це, звичайно, не лишилося без наслідків. Як тільки союзна армія обложила Білу Церкву, то вже на другий день зайняла саме місто. Це справи однак не вирішило, бо москалі відтягнулися перед переважними силами ворога до замку і тут дуже успішно відбивали атаки Орликової армії. Два рази пробували козаки протягом другого й третього дня облоги, закріпившись у нижньому городі та поробивши шанці, атакувати самий замок, але не мали успіху*****). Показалося, що без достаточної й відповідного калібру артилерії здобути замок штурмом не можна. На це цілком ясно вказує анонімна кореспонденція з Бендер, яка, базуючись на татарських інформаціях, коротко зазначає, що під час походу було опановано багато земель і міст, як також і місто Біла Церква,

„...aussgenommen den Schloss so ohne dazu gehörigen Artillerie nicht hat können angegriffen werden“*****).

*) Nicolas Costin, дуже фантастичний оповідач, подає в своїй хроніці все ж таки деякі реальні подробиці про участь посильства в обороні кріпости: „quelques détachements russes, qui, quoique peu nombreux, mais aidés des bourgeois...“ (M. Kogalnicean, Fragments tirés des Chroniques moldaves et valaques pour servir à l'histoire de Pierre le Grand, 1841, стор. 224).

**) Сборникъ военно-истор. мат., *ibid.*, стор. 231.

***) Офіційна реляція полковника Анненкова, до якої мусимо поставитися з резервою, подає число татар, що були під Білою Церквою, на 20,000, поляків і волохів на 3,000. *Ibidem*, стор. 231.

****) Воен.-поход. журнал Шереметєва, *ibid.*, стор. 11 і 12; пор. анон. кореспонденція з Бендер з 6 (16) травня 1711 р., *ibid.*, князь М. М. Голіцин у листі цареві з 16 квітня ст. ст. 1711 р. з Богуслава каже: „...да 2 пушки отбиты и двѣ смаговницы у казаковъ Богуславскаго и Корсунскаго полку, которые было собрались и хотѣли идтить за Орликомъ“. Можливо, що правобережні козаки поставили до розпорядимости Орлика деяку власну незначну артилерію. Ця допомога, певно, не дуже посилала артилерійну базу Орлика. (Сборн. воен.-ист. мат., *ibid.*, стор. 73).

*****) Сборникъ военно-истор. мат., *ibid.*, стор. 230 й д.

*****) „...за внятком замку, який не можна було атакувати без потрібної (належної) для того артилерії“. Анон. кореспон. з Бендер з 6 (16) травня 1711 р., *ibid.*; пор. Kogalnicean, *ibid.*, стор. 224: „ceux-ci (розуміється, осадна армія Орлика) avaient même établi des batteries, mais ce fut encore inutilement“.

Так пройшло три доби облоги кріпости (25—27 березня ст. ст.) без рішучого результату. Така невелика, здавалося, невдача мала трагічні наслідки. Наступив той психологічний момент, коли ціле підприємство через татар зійшло на нівець. Татари, певно, й раніше були вже невдоволені. Їх молодий і, як його характеризує Орлик*), недосвідчений у військових справах султан, хоч і був, здавалося, з Орликом одних думок, зміг тільки на певний час утримати своїх мурз і орду в покорі; вже й раніше мурзи вимагали від Орлика ясирю, що йшло супроти договору*). Та й обставини склалися так, що вони могли тільки підсилити нахил татар до зради спільному підприємству. Треба собі уявити, що похід відбувся зимою, коли лежав сніг і легко томилися коні, коли було тяжко прохарчувати людей і, особливо, коней**). Під Білою Церквою, як ми вже чули, з запровіянтуванням війська було й дуже погано. З другого боку і час був уже пізній — кінець березня: можна було сподіватися скорого розтавання снігів і розливу річок, що могло стати для татар просто небезпечним, коли б надійшли більші регулярні московські сили.

Бачачи, що під Білою Церквою операція не посувається наперед, і почувши, що вже десь недалеко надходять москалі, татари вирішили справу по-своєму: розкинувши свої загоны майже до Дніпра, беручи ясир-полонених та руйнуючи церкви, — пішли просто до Буга, лишивши гетьмана й цілу акцію на Божу волю***). Гетьман кинувся був за ними, благаючи султана повернутися або дати йому хоч 10,000 татар для продовження війни****). Цього однак не сталося. Та вже й було запізно. Бо правобережне козацтво, що було приєдналося до Орлика, почувши, що татари плюндрують села й містечка та беруть людей у ясир, — кинулося рятувати своїх близьких****). Орликова армія з кожною годиною маліла. Прийшлося покинути облогу Білої Церкви й відтягнути військо до Хвостова****). Після того поляки, здається, зробили ще виправу на Полісся; Орлик же — пішов просто до Дністра*****).

Московська дивізія кн. М. Голіцина, посуваючись від Києва через Трипілля на Білу Церкву, не вдалося прийняти участі в подіях. Тільки передовий загін Волконського відбив значну партію полонених від якогось татарського відділу*****).

*) Переписка, *ibid.*, стор. 38.

**) Що ці обставини дійсно грали ролю, видно з анон. кореспонденції з Бендер з 6 (16) травня 1711 р., *ibid.*: „Der Pferde Unvermögenheit, welche von täglichen marches sehr abgemattet worden, und der Tartarn manier nach einer gewissen zeit ein jeder nach seiner Heymath zurück zukehren, umb ihre Pferde zu futtern und wieder zu erholen, ist die ursach, warum sowol der Polnische als der Cosackische Feldherr Potoczky und Orlik sich auch näher hieher an die Gränzen gezogen...“

***) Переписка, *ibid.*, стор. 38 й д.

****) Переписка, *ibid.*, стор. 41; Костомаровъ, *ibid.*, стор. 634.

*****) Сборникъ воен.-истор. мат., *ibid.*, стор. 230.

*****) Костомаровъ, *ibid.*, стор. 632.

*****) Сборникъ воен.-истор. мат., *ibid.*, стор. 73, 79, 82.

Так трагічно для України й для Орлика кінчилася операція на Правобережжі й у Слобожанщині. Вона мала для гетьмана й для шведсько-української орієнтації, що він її заступав, дуже тяжкі наслідки. Правда, і Орлик, і запорожці приймали участь у прутській кампанії літом того ж року по боці Туреччини; правда, гетьман дбав про загоєння ран, нанесених татарами Правобережній Україні, і просив турецького султана про поворот полонених правобережців, що той і наказав зробити бендерському баші*). Це, однак, настроїв населення Правобережжя, Лівобережжя й Слобожанщини змінити вже не могло: тут тратив гетьман остаточно ґрунт під ногами.

От тут то й насувається питання: чи ж гетьман добре зважив свої сили й реальні можливості, коли задумував таку широку операцію на Україні? Не можна йому заперечити доброї волі й гарячої любові до своєї рідної Землі. Також показав він значний дипломатичний хист, бо зєднав собі чимало союзників для задуманої операції на Україні. Але й підготовка операції, і переведення її в життя показали цілий ряд організаційних хиб, що їх гетьман або не бачив, або не міг їх зліквідувати. Вже сам вибір часу крив у собі небезпеку: пізньою зимою (похід почався 31 січня ст. ст.) не можна було дуже покладатися на татар, хоч вони й узяли на себе певні зобов'язання. Татарська допомога завжди носила в історії України короткий і напевний характер: пригадаймо собі війни Богдана Хмельницького! Тим більше в даній ситуації, коли треба було незадовго сподіватися топлення снігів і розливу річок, що було дуже небезпечним для татарської кінноти; коли тяжко було прохарчувати людей і здобути фуражу для коней; коли лежав глибокий сніг і лихі дороги дуже швидко виснажували сили коням. Зрозуміло, що в таких обставинах, при затягуванні походу на довгий час (а він тривав без малого два місяці, аж по кінець березня ст. ст.), мусіло повстати незадоволення серед татар і в наслідок того—традиційні зрада й ексцеси з їхнього боку.

Татари могли бути в цій ситуації тільки силою помічною і при тому такою, яку потрібно було своєчасно відпустити додому на відпочинок. Це вимагало з одного боку швидкості руху, швидкого опанування Правобережної України, а з другого — опертя в першу чергу на свої власні сили та на організацію їх.

Ми вже знаємо, в якому стані знаходилися запорожці й поляки, коли виступали в похід на Україну: еміграційні злидні примушували навіть продавати амуніцію. Не набагато ліпше стало й під час перебування на Україні: армія значно побільшилася, але в технічному відношенні дужчою не стала. Особливо небезпечною була недостача потрібної для облоги кріпостей артилерії: москалі, зачинившись у Білоцерківському замку, змогли через те успішно відбити всі атаки Орликових козаків.

Так приходимо до висновку, що Орлик силою обставин і власного непередбачення опинився, можна сказати, в трагічній ситуації:

власні сили були організаційно й технічно слабкі, хоч й значно побільшилися під час перебування на Україні; татарські, на них через те тим більше приходилося спертися,—небезпечні й непевні. Результат міг бути тільки один: повна ліквідація так широко задуманої операції і, більш того—дискредитація цілої справи, що за неї взявся був Орлик, в очах населення України.

*) Переписка, *ibid.*, стор. 42; Костомаровъ, *ibid.*, стор. 635.